

Kitâbi Kâtîgüryâs, Muhtaşaru (İhtîşâru) Kitâbi Bârimînâs, Muhtaşaru (İhtîşâru) Kitâbi Anâlûtika'l-ûlâ, Muhtaşaru (İhtîşâru) Kitâbi Anâlûtika's-sânîye, Kitâb ilâ ba'zı ihvânihî fi'l-kavânini'l-âmeti'l-ûlâ fi şınâ'ati'd-diyâlekîkiye ey el-cedeliyye 'alâ mezhebi Aristotâlis, İhtîşâru Kitâbi's-Sûfistîki li-Aristotâlis (bu yedi eser, ilki Porphyrius'un Eisa-goge'si olmak üzere Organon külliyyatında yer alan kitapların özetlerinden ibarettir), Kitâb fi ahdâsi'l-cev, Kitâb fi kevnî'd-dabâb, Kitâb fi menâ'ati'l-cibâl, Kitâbü'l-Medhal ilâ şınâ'ati't-ıyb (Huneyn b. İshak'ın Kitâbü'l-Mesâ'il'ine yöneltilmiş bir eleştiridir), er-Red 'alâ Câlî-nûs fi emri't-ı'fâd ve'l-cebr ve'l-mukâ-bele, Kitâbü'l-Medhal ilâ şınâ'ati'n-nücüm, Kitâb fi kırâni'n-nahseyne fi burci's-sereâtân, Kitâbü'l-Mûsîki el-kebîr, Kitâbü'l-Mûsîki eş-şagîr, Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik, er-Risâle (Mu'tazid-Billâh'ın Remle'ye düzenlediği askerî sefere katılan filozofun coğrafi gözlemleriyile ilgili notlarıdır), Kitâb fi enne'l-cüz' yenkasim ilâ mâ lâ nihâye leh, Kitâb fi enne'l-mübde'ât fi hâli'l-ibdâ' lâ müteharrike ve lâ sâkine, Kitâb fi edebi'n-nefs ile'l-Mu'tazid, Kitâbü Âdâb (Edeb)'i'l-mülûk (yk. bk.), Kitâbü'l-Ağşâş ve şınâ'ati'l-hisbe el-kebîr, Kitâbü'l-Lehv ve'l-melâhi, Kitâb fi ş-şantı-rancı'l-âliye, Kitâbü't-Tabîh, Risâle fi vaşfi mezâhibi's-Şâbi'in, Kitâb fi vah-dâniyyetillâh.

BİBLİYOGRAFYA :

Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zehab* (Meynard), II, 71-72; VIII, 179-180; Ebû Ali et-Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara* (nşr. D. S. Margoliouth), Kahire 1918, I, 65; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), s. 166, 309-310, 320-321, 383; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Ahlâku'l-vezireyn* (nşr. M. Tâvî et-Tân-cî), Dimaşk 1385/1965, s. 235-247; a.mlf., *el-Beşâr'ir ve'z-zehâ'ir* (nşr. Vedâd el-Kâdî), Beyrut 1408/1988, I, 82; IV, 116-118, 157, 206-207; VIII, 10, 13, 19, 43, 101, 207; IX, 195-197, 201-203; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, V, 152-154; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 124; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, III, 98-102; İbnü'l-Kiftî, *İhbârü'l-ulemâ*, s. 55-56; İbn Ebû Ussaybia, *Uyû-nü'l-enbâ*, s. 263, 293-295, 423; Zehebî, *A'lâmü'n-nübela*, XIII, 448-449; Safedî, *el-Vâfi*, VII, 5-8; XII, 17; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, I, 189-190; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 375; Franz Rosenthal, *Ahmad b. at-Tayyib as-Sarahsi*, New Haven 1943, tür.yer.; a.mlf., "as-Sarakhsi (?). On the Appropriate Behavior for Kings", *JAOS*, CXV/1 (1995), s. 105-109; a.mlf., "al-Sarakhsi", *EI²* (İng.), IX, 35; Sezgin, *GAS*, III, 259; V, 263; VI, 162-163; VII, 137; Matti Moosa, "A New Source on Ahmad Ibn al-Tayyib al-Sarakhsi: Florentine MS Arabic 299", *JAOS*, XCII/1 (1972), s. 19-24.



İLHAN KUTLUER

İBNÜ't-TEÂVİZİ

(bk. SİBT İBNÜ't-TEÂVİZİ).

İBNÜ't-TEMMÂR

(bk. İBN MİSEM).

İBNÜ't-TIKTAKÂ

(ابن الططقاء)

Ebû Ca'fer Safiyyüddîn (Celâlüddîn)

Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ

el-Hasenî el-Alevî

(ö. 709/1309'dan sonra)

el-Fahrî adlı eseriyle tanınan Şii tarihçisi.

Muhtemelen 660'ta (1262) Bağdat'ta doğdu. Hz. Ali'nin soyundandır. İbnü't-Tıktakâ lakabını niçin aldığı bilinmemektedir. Babası Tâceddin Ali b. Muhammed Tabâtabâ, Irak bölgesindeki Şiiler'in baş nakibi ve âmil idi. Alâeddin Atâ Melik Cüveynî ve kardeşi Şemseddin Cüveynî'nin tahrikleri sonucu öldürülünce (680/1281) İbnü't-Tıktakâ onun yerine nakib oldu. 697 (1298) yılında Merâğa'ya giderek bir yıl orada kaldı. 701'de (1302) kış mevsiminde Tebriz'e gitmek üzere Bağdat'tan ayrıldıysa da kötü hava şartları yüzünden yolculuğuna devam edemeyip bir süre Musul'da bekledi. Musul'daki ikametesi sırasında İlhanlı Hükümdarı Gâzân Han'ın Musul valisi Fahreddin İsâ ile tanıştı. *el-Fahrî fi âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*'yi onun adına kaleme aldı. Nakib olarak Irak ve Azerbaycan bölgelerinde çok seyahat ettiği bilinen İbnü't-Tıktakâ'nın eserini yazdığı tarihten sonraki hayatı hakkında bilgi yoktur. Klasik kaynaklarda vefat tarihi belirtilmemişse de bazı çağdaş araştırmacılar onun muhtemelen 709'dan (1309) sonra öldüğünü kaydetmektedir.

İbnü't-Tıktakâ'nın, Fahreddin İsâ'ya ithaf ettiği için *Kitâbü'l-Fahrî* veya kısaca *el-Fahrî* adını verdiği eseri iki bölümden meydana gelmektedir. "el-Faşl fi'l-umûri's-sultâniyye ve's-siyâseti'l-melekiyye" başlıklı birinci bölüm devlet adamları, valiler ve diğer idareciler için öğütler ve yol gösterici ilkeler içermekte olup özlü bir siyâsetnâme niteliğindedir. Müellif Kubâd, Enüşîrvân, İskender, İran ve Hint hakimleri ve diğer devlet adamlarının öğütlerini *Kelile ve Dimne, Câvidân-hüred* ve bunun Arapça tercümesi olan *Âdâbü'l-'Arab ve'l-Fürs* gibi kitaplardan nakletmiş, Kur'an-ı Kerim ve hadislerden

bu sözleri doğrulayan birçok delil göstermiştir. Birinci bölümdeki konuların dil, üslup ve terimler bakımından İtalyan tarihçi ve siyaset nazariyecisi Makyavel'in 1513'te yazdığı *İl Principe* (hükümdar) kitabındaki bazı konulara çok benzediği, bu benzerliğin tesadüfi olamayacağı ve Makyavel'in *el-Fahrî*'den faydalandığı ileri sürülmüştür (Nâcî et-Tikrîti, XIX/1 [1990], s. 66-69). Kitabın "el-Faşl fi'l-keâm 'alâ devletin" başlıklı ikinci bölümü, Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesinden Hülâgû'nun 656 (1258) yılında Bağdat'ı istilâsına kadar olan dönemi kapsar. Bu bölümde ilk dört halife devriyle Emevîler, Abbâsîler, Büveyhîler, Selçuklular ve Fâtımîler hakkında geniş malumat yer almaktadır. Eserin Abbâsîler'le ilgili kısmının İslâm tarihi literatüründe ayrı bir yeri vardır. İbnü't-Tıktakâ'nın Moğollar'ın istilâ harekâtı ve Hülâgû'nun Bağdat'ı işgaliyle Abbâsî Devleti'nin o günkü durumu hakkında verdiği bilgiler son derece önemlidir. Özellikle Abbâsî Devleti'ni yıkılışa götüren sebepler üzerinde yaptığı değerlendirmeler ve tenkitler dikkat çekicidir. İbnü't-Tıktakâ'nın belli başlı kaynakları Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, İzzeddin İbnü'l-Esir ve Ebû Bekir Muhammed es-Sûlî gibi tarihçilerin eserleridir. Halifelerden çok vezirlerden söz ettiği Abbâsî Devleti'yle ilgili kısım Mes'ûdî'nin *Kitâbü'l-Evsât*'i ile *Ahbârü'z-zamân*'i gibi kaybolmuş eserlerden bazı parçalar ihtiva etmektedir. Oldukça sade bir dille yazılan *Kitâbü'l-Fahrî*'de Abbâsîler'in siyasi, içtimai ve kültürel yapısı ile başarılı vezirler hakkında başka kaynaklarda bulunmayan bilgiler yer almaktadır. İbnü't-Tıktakâ'nın Bağdat ve diğer bazı şehirlerdeki binalar ve türbelerine dair kaydettiği bilgiler de orijinaldir. Müellif eserini daha sonra yeniden kaleme alarak hâmisî Alâeddin Zengîşah b. Bedreddin Hasan ed-Dâmegânî'ye ithaf etmiş, bu ikinci versiyona *Münyetü'l-fuzalâ' fi târihi'l-hulefâ' ve'l-vüzerâ'* adını vermiştir. Hindûşah es-Sâhibî (ö. 730/1330), Lûristan Atabegi Nusretüddin Ahmed'e ithaf ettiği *Tecâribü's-selef der Tevârihi-i Hulefâ ve Vüzerâ-yı İşân* (Tahran 1313 hş.) adlı Farsça eserini yazarken büyük ölçüde *Kitâbü'l-Fahrî*'nin ikinci versiyonunu esas almıştır. *Tecâribü's-selef* zannedildiği gibi *Kitâbü'l-Fahrî*'nin Farsça tercümesinden ibaret değildir.

Kitâbü'l-Fahrî, ilk olarak bazı bölümlerinin Fransızca çevirisiyle birlikte Antoine I. Silvestre de Sacy (*Chrestomathie arabe* I, 1806) ve Jacques Auguste Cherbonneau

(JA, VII [1846], s. 297-359; VIII [1846], s. 316-338; IX [1847], s. 134-147) tarafından yayımlanmıştır. Eseri daha sonra Wilhelm Ahlwardt (Gotha 1860) ve Hartwig Derenbourg (Paris 1895, 1905) neşretmiş, M. Emile Amar da *Al-Fakhrî, histoire des dynasties musulmanes depuis la mort de Mahomet jusqu'à la chute du khalfat abbaside de Baghdâd (11-656 de l'hégire = 632-1258 de J.-C.) avec des prolégomènes sur les principes du gouvernement, par Ibn at-Tîqtaqâ* adıyla Fransızca'ya çevirerek metniyle birlikte yayımlamıştır (*Archives marocaines*, XVI, Paris 1910). *Kitâbü'l-Fahrî* daha sonra birçok defa basılmıştır (Beirut 1317, 1380/1960; Kahire 1317, 1339, 1927, 1938, 1945; Riyad 1381/1962). Eseri C. E. J. Whitting *Al-Fakhrî: on the Systems of Government and the Moslem Dynasties* adıyla İngilizce'ye (London 1947, 1990), Muhammed Vahid Gülpâyigânî *Târîh-i Fahrî der Âdâb-ı Mülk-dârî ve Devlethâ-yı İslâmî* ismiyle Farsça'ya (Tahran 1350, 1360 hş./1981) ve Muhammed Ca'fer Şah Phulvârevî Urduca'ya (Lahore 1962) tercüme etmiştir.

İbnü't-Tîktakâ'nın 1306-1313 yılları arasında Şiraz'da valilik yapan İzzeddin Abdülâzîz adına bir tarih kitabı yazdığı kaydedilmektedir. Bu eser muhtemelen *Kitâbü'l-Fahrî*'nin üçüncü bir versiyonudur. İbnü'l-Fuvatî onun *Kitâbü'l-Gâyât* adlı bir eserinden daha söz etmektedir (*Telhişu Mecma'î'l-âdâb*, IV/2, s. 784).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Fuvatî, *Telhişu Mecma'î'l-âdâb* (nşr. Mustafa Cevâd), Dimaşk 1963, IV/2, s. 784; İbn Inebe, *Umdetü't-tâlib* (nşr. M. Hasan Âl-i Tâle-kânî), Necef 1381/1961, s. 180; Makrîzî, *el-Mukaffel-kebir* (nşr. Muhammed el-Ya'lâvî), Beyrut 1407/1987, s. 207-215; Brockelmann, *GAL*, II, 207; *Suppl.*, II, 201; Ziriklî, *el-A'lâm* (Fethul-lah), VI, 283; Abbas el-Azzâvî, *et-Ta'rif bi'l-mü'errihîn fi 'ahdi'l-Mogol ve't-Türkmân*, Bağdad 1376/1957, I, 131-137; Sarton, *Introduction*, III/1, s. 967-968; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, XI, 51; J. Kritzeck, "İbn al-Tîqtaqâ and the Fall of Baghdâd", *The World of Islam* (ed. J. Kritzeck - R. B. Winder), New York 1959, s. 159-184; Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-mü'errihîn*, Beyrut 1993, IV, 318-319; S. S., "al-Fakhrî", *JC*, XXIV (1950), s. 226-227; J. A. Boyle, "İbn al-Tîqtaqâ and the Ta'rikh-i Jahân-Gushay of Juvayni", *BSOAS*, XIV (1952), s. 175 vd.; Nâcî et-Tîkrîfî, "Kitâbü'l-Fahrî fi'l-âdâbî's-sultânîyye li'bni't-Tîktakâ", *el-Mevrid*, XIX/1, Bağdad 1990, s. 56-69; Cl. Huart, "İbnüttiktakâ", *JA*, V/2, s. 874-875; F. Rosenthal, "İbn al-Tîktakâ", *EP* (Fr.), III, 980-981; Muhammed Ali Mevlevî, "el-Âdâbü's-sultânîyye", *DMBİ*, I, 161-162; İsmail Aka, "Hindüşah es-Sâhibî", *DİA*, XVIII, 116-117; Charles Melville, "Ebn al-Teqtaqâ", *Eir.*, VIII, 58-59.



SABRİ HİZMETLİ

İBNÜ't-TİLMİZ

(ابن التلميز)

Ebü'l-Hasen Hibetullah
b. Sâid b. İbrâhîm
(ö. 560/1165)

Hıristiyan Arap hekimi
ve eczacı.

Bağdat'ta köklü bir hıristiyan hekim ailesinin çocuğu olarak dünyaya geldi. Doğum tarihi belli değilse de 560 (1165) yılında doksan dört veya doksan beş yaşında öldüğüne dair verilen bilgilere dayanarak (İbn Ebû Usaybia, s. 355; İbn Kesîr, XII, 250) 465'te (1072-73) doğduğu söylenebilir. Emînüddeve ve Muvaffaku'l-mülk unvanlarıyla anılmakta, fakat daha çok anne tarafından dedesi olan şair-hekim Ebü'l-Ferec Yahyâ b. Tilmîz'e nisbetle İbnü't-Tilmîz olarak tanınmaktadır. Tıp öğrenimini babasından ve devrin diğer tanınmış tabiplerinden gördü; bu arada Süryânîce ve Farsça öğrendi. Meslek hayatının ilk döneminde İran'ın Horasan bölgesine giderek orada uzun yıllar hekimlik yaptıktan sonra Bağdat'a döndü; ölünceye kadar halifelerin özel hekimi ve Bîmâristân-ı Adudî'nin başhekimisi olarak görev yaptı (İbn Ebû Usaybia, s. 349). Halife Müktefî - Liemrillâh (1136-1160), onu ayrıca hekimbaşılığa getirerek Bağdat ve civarındaki hekimleri denetlemekle görevlendirdi. Yıllık gelirinin 20.000 dinar tuttuğu ve bunun hemen tamamını talebe ve muhtaçlara harcadığı söylenir. Bazı kaynaklarda Halife Müstâzî - Biemrillâh zamanında (1170-1180) görev yaptığı belirtiliyorsa da (a.g.e., s. 349; *JA*, V/2, s. 875; *EP* [İng.], III, 956) bu mümkün değildir. Dönemin ünlü filozof ve hekimlerinden Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin nefret ve düşmanlığına mâruz kalan İbnü't-Tilmîz, müreffeh bir hayat yaşamış, tıp alanındaki şöhreti yanında Arap dili ve edebiyatının inceliklerini öğrenerek nazım ve nesirde de başarı göstermiştir. Şiirleri birkaç kaside dışında beyit ve kıta şeklindedir. İbn Ebû Usaybia, onun ünlü bir hekim ve Arap dilinde derin bilgi ve üslûp sahibi bir kimse olduğunu söyleyerek şiirlerinden bolca örnek verir (*Uyûnü'l-enbâ*³, s. 355-371). Hat sanatına da ilgi duyduğundan ve yazısının güzelliğinden söz eden kaynaklar İbnü't-Tilmîz'i meşhur hattat İbn Mukle ile karşılaştırırlar.

Nestûrî mezhebinden olan İbnü't-Tilmîz Bağdat'taki hıristiyan cemaatinin ru-

hanî reisiydi. Bununla birlikte İslâm kültürünü çok iyi özümsemiş, hatta Resûl-i Ekrem'in tıpla ilgili hadisleri üzerine bir de şerh yazmıştı. Tıp ilmine yaptığı katkıları, çok sayıda öğrenci yetiştirmesi ve cömertliği sebebiyle halkın sevgisini kazanan bu ünlü hekim 28 Rebîülevvel 560 (12 Şubat 1165) tarihinde Bağdat'ta öldü. İleri bir yaşta ölmesine rağmen kaynakların onun akli melekelerinden hiçbir şey kaybetmediğini belirtir (İbnü'l-Kıftî, s. 224; İbn Hallikân, VI, 74). Arkasında büyük bir servet ve zengin bir kütüphane bırakmış, kendisi gibi hekim olan ve İslâmiyet'i kabul eden oğlunun ölümüyle devlete intikal eden kitapları çeşitli kütüphanelere dağıtılmıştır. İbnü't-Tilmîz'in ölümünden sonra İbn Ebü'l-Hayr el-Mesîhî ve Muvaffakuddin İbnü'l-Mitrân gibi ünlü öğrencilerinin çoğu Suriye ve Mısır'a giderek buralarda İslâm tıbbının son gelişme devresini başlatmışlardır.

Eserleri. 1. *el-Akrâbâzîn*. Yirmi bölümden meydana gelmekte olup ilâç formüllerini ihtiva eder. Eserin *Akrâbâzîn el-mûcez el-Bîmâristânî* adıyla bilinen on üç bölümlük bir özeti, Bîmâristân-ı Adudî'de Sâbûr b. Sehl'in (ö. 255/869) o zamana kadar başvuru kodexinin (*Kitâbü'l-Akrâbâzîn el-kebir*) yerini almıştır; çeşitli nüshaları mevcuttur. 2. *Maqâle el-emîniyye fi'l-faşd*. Kan alma (flebotomi) konusunda on bölümlük bir çalışmadır (Leknev 1890). 3. *Kuve'l-edviyeti'l-müfredde*. Alfabetik olarak hazırlanan eserin en önemli özelliği, ilâç isimlerini Arapça'nın yanı sıra Farsça, Grekçe ve Süryânîce de vermesidir. 4. *Mücerrebât*. Müellifin meslekî tecrübelerinden bahsederek ve ilâçların etkilerini açıklar (bu eserlerin yazma nüshaları için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 642; *Suppl.*, I, 891). 5. *el-Havâşî 'alâ Kitâbi'l-Kânûn li'bn Sinâ*. Müellif hattı nüshası Los Angeles California Üniversitesi'nin (UCLA) kütüphanesinde kayıtlı olup (MS, Ar. 108) bu nüsha Albert Z. Iskandar tarafından tanıtılmıştır (bk. bibl.).

Müellifin orijinal sayılan bu eserlerinden başka çeşitli hekimlerin kitapları üzerine yazdığı şerh, ihtisar ve hâşiyeleri de şunlardır: *Şerhu İbdâli'l-edviye li-Câlinûs*, *Şerhu Mesâ'ili Huneyn b. İshâk*, *Kitâb Tetimmeti Cevâmî'î'l-İskenderâniyyîn li-Kitâbi Hileti'l-bür*³, *Kitâb İhtişârü Şerhi Câlinûs li-Kitâbi Taqdîmeti'l-mâ'rife li-İbuqrât*, *Muhtârât min Kitâbi'l-Havî li'r-Râzi*, *İhtiyârü Kitâbi Miskeveyh fi'l-eşribe*, *Şerhu ehadîsî*